

ADELE VALECKIENĖ

ISTIKTUKŲ IR BŪDINIŲ VIETA ŽODŽIŲ KLASIŲ SISTEMOJE

1.1. Ilgą laiką lietuvių kalbos gramatikose dalelytė ir ištiktukas nebuvo skiriami atskiromis žodžių klasėmis. Dalelytės, anksčiau aptariamose prierieveiksmių, atskira žodžių klase pirmą kartą buvo pateiktos tritomėje "Lietuvių kalbos gramatikoje" (aut. V.Labutis, LKG 1971 : 543–576). Šią naują žodžių klasę pamatuotai išskyrė ir detaliai aprašė B.Labutis savo kand. disertacijoje "Dabartinės lietuvių kalbos dalelytės" (1965).

Ištiktukų terminą sukūrė J.Jablonskis. Tačiau atskira žodžių klase J.Jablonskis ištiktukų neskyrė. Jie aptariami prie jaustukų (Jablonskis 1918; 1922). J.Jablonskio 1901 m. Gramatikoje ištiktukai vadinami garsažodžiais (Jablonskis 1957 : 158). Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose šios rūšies žodžiai taip pat paprastai buvo minimi prie jaustukų (Schleicher 1856 : 338; Miežinis 1886 : 51). Ištiktukas atskira žodžių klase buvo išskirtas mokyklinėje J.Žiugždos gramatikoje (1961 : 221). Ši gramatika yra J.Jablonskio gramatikų perdirbinys ir, matyt, buvo neatsargiai remiamasi J.Jablonskio vartojamu atskiru ištiktukų terminu. Pirmą kartą ištiktukas plačiai aprašytas tritomėje "Lietuvių kalbos gramatikoje" (aut. I.Jašinskaitė, LKG 1971 : 734–746). Jis čia taip pat skiriamas atskira žodžių klase. Be to, I.Jašinskaitės yra išleista atskira knygelė apie ištiktukus, kur aptiriamos formaliosios, semantinės ir sintaksinės ištiktukų ypatybės, pabrėžiama, kad ši žodžių klasė yra lietuvių kalbos specifiška ir "iš visų indoeuropiečių kalbų tik lietuvių kalboje ištiktukai išskiriami atskira kalbos dalimi" (žr. Jašinskaitė 1975 : 12). Vėlesniosios lietuvių kalbos gramatikos, kurios remiasi tritome "Lietuvių kalbos gramatika", taip pat pateikia ištiktuką kaip atskirą žodžių klasę (žr. Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976 : 247–251; ГЛЯ 1985 : 73–76, 406–414).

1.2. Ištiktukais laikomi žodžiai, kurie vaizduoja ar imituoja veiksmų garsus bei vaizdus, pvz.: *būbt, šąst, trąkst*. Jie paprastai eina prieš veiksmažodžius ir suteikia kalbai gyvumo, vaizdingumo. Ypač dažnai ištiktukai vartojami gyvojoje kalboje vaizdingai nusakant veikmų pobūdį. Kad ištiktukai dėl savo vaizduojamosios reikšmės sudaro specifinę lietuvių kalbos žodžių grupę, niekam abejonių nekylo, bet ar dėl to ji skirtina gramatikose atskira žodžių klase (kalbos dalimi), tenka labai abejoti.

2.1. Žodžių klasės (kalbos dalys) gramatikose paprastai skiriamos remiantis trim kriterijais: sintaksiniu, morfologiniu ir semantiniu. Daug jau yra ra-

šyta, kad gramatinė žodžių klasių klasifikacija nėra vieninga ir logiška: vienos žodžių klasės skiriamos pagal vienus kriterijus, o kitos — pagal kitus (Fries 1951 : 65–69; Lyons 1968 : 317 t.t.; Стеблик-Каменский 1954 : 147–157; Кузнецов 1961 : 56). Tačiau be žodžių klasių neapsieina ir modernios įvairių kalbų gramatikos, nes tokios žodžių grupės egzistuoja kalboje ir pasižymi savitomis žodžių jungimosi, įvairių morfologinių formų parinkimo bei semantinės funkcijos realizavimo ypatybėmis. Pastaruoju metu siekiama žodžių klasių skyrimą remti vieningesniais kriterijais (žr. plačiau Valeckienė 1984 : 188 t.t.).

2.2. Lietuvių kalboje yra ryški riba tarp kaitomųjų ir nekaitomųjų žodžių klasių. Kaitomieji žodžiai turi tam tikrų morfologinių kategorijų ir įvairių formų joms realizuoti. Santykiaujančios tų pačių žodžių formos sudaro atskirus morfologinių kategorijų posistemius. (Lietuvių kalbojerieveiksmis skiriamas prie kaitomųjų žodžių klasių, nes turi laipsnio kategorijos specialias formas). Nekaitomieji žodžiai morfologinių kategorijų neturi ir todėl funkcionuoja kalboje tik viena forma (neskaitant variantų). Prie nekaitomųjų žodžių klasių (jungtukas, prielinksnis, dalelytės, jaustukas) pritampa ir ištiktukas. Nekaitomieji žodžiai neina sakinio sudaromaisiais elementais (sakinio dalimis). Todėl jie šiuo atžvilgiu priartėja prie morfemų statuso ir kai kurių autorių nelaikomi atskiromis žodžių klasėmis (Мухин 1968 : 176; Савченко 1968 : 187) arba, skirtingai nuo tikrųjų žodžių klasių (daiktavardžio, veiksmažodžio, būdvardžio,rieveiksmio), apibūdinami kaip tam tikros funkcinės žodžių grupės (Fries 1951 : 72–109). Dažnai nekaitomųjų žodžių klasės vadinamos nesavarankiškoms, nepilnareikšmėmis, tarnybinėmis priešinant jas savarankiškoms, pilnareikšmėms ir kartu suponuojant lyg ir mažesnę jų svarbą bei vaidmenį kalboje. Iš tikrųjų nekaitomųjų žodžių klasės dėl savo specialios diferencinės funkcijos sakinyje yra ne mažiau svarbios kaip vadinamosios savarankiškos (pilnareikšmės) žodžių klasės. Be prielinksnio, dažnai ir be jungtuko visiškai negalima išsiversti kalboje. Svarbią funkciją sakinyje taip pat turi dalelytės ir jaustukai.

2.3. Nekaitomųjų žodžių klasių išskyrimo kriterijus yra jų specifinė, diferencinė funkcija sakinyje, t.y. koku būdu ir neidami sakinio sudaromaisiais elementais šio tipo žodžiai padeda atlikti sakiniui komunikacinį vaidmenį. Jungtukai jungia žodžius, žodžių grupes bei sakinių dėmenis ir reiškia jų santykius (vienalaikiškumo, priešinimo, išskyrimo, sąlygos ir pan.). Prielinksnis vienas neina sakinio sudaromaisiais, bet prisijungia linksnius ir sudaro su jais prielinksnines konstrukcijas, kurios eina sakinio sudaromaisiais ir paprastai turi aplinkybių reikšmių (prielinksnis šiose konstrukcijose atlieka pagrindinį — organizuojamąjį vaidmenį ir lemia linksnio formą). Dalelytės taip pat neina sakinio sudaromaisiais, bet modifikuoja, tikslina žodžius bei pabrėžia jų reikšmes. Pagal sakinyje atliekamą diferencinę funkciją, turinčią komunikacinę reikšmę, nekaitomųjų žodžių klasės iš esmės nesiskiria nuo kaitomųjų (pilnareikšmių) žodžių klasių; nekaitomieji žodžiai taip pat atlieka sakinyje

diferencinę, tik kitokio pobūdžio funkciją. Žodžiu, sintaksinis (sintagmatinis) kriterijus apima visas įprastines žodžių klases.

2.4. Išiktukas lietuvių kalbos gramatikose yra išskirtas pagal semantinį arba tiksliau — leksinį kriterijų. Jis apibrėžiamas kaip klasė žodžių, kurie vaizduoja bei imituoja veiksmų garsus ar vaizdus¹. Be abejo, toks kriterijus nėra pakankamas išskirti naujai žodžių klasei. Dėl to ieškoma formalių, "morfologinių" priemonių, kurios sustiprintų ištiktuko skyrimą atskira žodžių klase (žr. Jašinskaitė, LKG 1971 : 734; Oginskienė ГЛЯ 1985 : 406). Kaip tokios priemonės paprastai nurodomi ištiktukams būdingi galiniai formantai:

a) - (dažniausiai): *kàpt, krèst, krùst, šàst, šliúkst*;

b) -s, -š: *bàks, kùls, klibiñkš, pýkš*;

c) -i, -y; -u, -ū: *braški, brazdý,; šlamù, girgždù*;

d) -(i)ai: *klebetái, lapatái, makalái*.

Nemažai daliai ištiktukų būdingas priešdėlis *pa-*, ypač vartojant juos kartu su tuo pačiu ištiktuku be priešdėlio, pvz.: *pabañkšt, patáuñkšt; blínkt pablínkt, strík pastík, šmàkšt pašmàkšt*.

Tokie formantai aiškiai yra analoginiai, atsiradę darantis daugiau ištiktukų pagal tam tikrą pavyzdį. Ištiktukų mėgdžiojamoji reikšmė yra tas pamatas, kuris čia suponuoja analogišką darybą. Šie formantai jokių būdu nėra ištiktuko morfologiniai požymiai: jie nesusiję tarpusavyje, nesudaro sistemos ir nereiškia jokių morfologinių kategorijų. Neturi jie ir darybinės reikšmės, taigi nėra darybos priemonė. Pridėjus naują formantą ištiktuko reikšmė išlieka tapati. Dažnai vartojami ištiktukai su išvardytaisiais formantais ir be jų, ir jų reikšmė nesiskiria, plg.: *šmàkš* ir *šmàkšt, tàkš* ir *tàkšt*.

Kas kita, kai darantis ištiktukus panaudojami lietuvių kalbos ilgujų ir trumpųjų balsių skirtumai, balsių kokybė, tam tikrų priebalsių fonetinės ypatybės, pvz., ištiktukai su trumpaisiais balsiais kartais žymi trumpo, neintensyvaus veiksmo garsus, o ištiktukai su ilgaisiais balsiais — ilgo, intensyvaus veiksmo garsus (*grìbš* ir *grýbš*); ištiktukai su priešakinės eilės balsiais — aukštesnio tono silpnesnius garsus, o su užpakalinės eilės balsiais — žemesnio tono garsus (*diñ* ir *dañ*). Imitacinės kilmės taip pat yra ištiktukai su tam tikras fonetines ypatybes turinčiais priebalsiais, pvz.: *cvínkt, džañgt* (žr. Jašinskaitė

¹ Dažnai nurodoma, kad semantiškai taip pat išskiriamas skaitvardis. Tai klasė žodžių, kurie žymi daiktų skaičių bei kitas kvantitatyvines ypatybes. Tačiau skaitvardžiai iš kitų vardažodžių taip pat išsiskiria sintagminėmis (distribucinėmis) ypatybėmis. Pvz., daiktavardiškieji skaitvardžiai neprisijungia būdvardžių (pažyminių), o valdo daiktavardžių kilmininką (*tùkstantis metý, trejetas arkliý*). Toks valdymas būdingas tik nedidelei daiktavardžių daliai (*bùrys vaiký*). Būdvardiškieji skaitvardžiai eina pažyminiais, bet neprisijungia, kaip būdvardžiams būdinga, prieveiksmių (plg.: *labai geri vaikai*, bet negalima **labai du vaikai*). Skaitvardžiai taip pat turi skirtingų nuo kitų vardažodžių morfologinių (paradigminių) ypatybių. Antra vertus, remiantis bendromis su daiktavardžiais bei būdvardžiais ypatybėmis, skaitvardžiai, kaip ir įvardžiai, neretai laikomi daiktavardžių bei būdvardžių poklasiais (Щерба 1974 : 83, 85; Пешковский 1956 : 154—155; Панов 1960 : 14; Савченко 1968 : 187; Кубрякова 1978 : 45; Harris 1964 : 174 t.t.; Helbig 1977 : 107; Flämig 1977 : 47, 50).

1975 : 44–54). Tai visiškai suprantama, nes ištiktukai paprastai yra mėgdžiojamieji žodžiai. Be to, reikšmės ir garsų fonetinių ypatybių ryšys nėra pastovus.

Taigi ištiktukai neturi formalių klasifikacinių požymių, išsiskiria iš kitų žodžių grupių tik savo vaizduojamąja bei mėgdžiojamąja reikšme.

2.5. Ištiktukai netinka ir prie jaustukų, su kuriais anksčiau buvo jungiami. Jaustukai visose indoeuropiečių kalbose skiriasi nuo kitų klasių žodžių tuo, kad reiškia subjektyvius žmonių jausmus ar valios pareiškimus ir neturi įvardijamosios funkcijos. Jie yra artimi signalams, šūksniams, reiškiantiems įvairiaprasmę jausminę kalbėtojo būseną. Su sakinio sudaromaisiais jaustukas jokių ryšių neturi. Tai savotiški intarpai bei prieduriai, jausmiškai nuspalvinantys sakinio mintį. Tuo tarpu ištiktukai paprastai reikšmiškai siejami sakinyje su veiksmažodžiais ir žymi tam tikrus objektyvius veiksmų atspalvius.

Pagal ištiktukų atliekamą sakinyje diferencinę funkciją, kuri yra pagrindinis kriterijus skirti nekaitomas žodžių klases, mūsų supratimu, ištiktukai geriausiai dera prie dalelių. Šio straipsnio tikslas ir yra pamėginti tai įrodyti.

3.1. Dalelytės turi įvairių reikšmių, bet šiems žodžiams bendra tai, kad jie, neidami sakinio sudaromaisiais, žymi k i t y sakinio žodžių, žodžių grupių, sakinio dėmenų ar ištisų sakinių reikšminius, modalinius bei ekspresinius atspalvius. Dalelytės tarsi ne pačios disponuoja savo leksiniu krūviu, o perkelia jį kitiems žodžiams, jų grupėms, atskiriems sakiniams juos tikslindamos, įvairiai modifikuodamos, pabrėždamos, net formuodamos bei nusakydamos tam tikrą sakinių rūšį ar emociškai juos nuspalvindamos. Tai ir yra dalelių diferencinė funkcija sakinyje, pagal kurią jos skirtingos atskira žodžių klase.

3.2. Atlikdamos bendrąją diferencinę funkciją sakinyje, dalelytės įgyja atskiruose kontekstuose įvairias konkrečias reikšmes. Todėl dalelytės labai sunku klasifikuoti. Detali dalelių semantinė klasifikacija pateikta tritomėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1971), šiek tiek skirtinga viename gramatikoje rusų kalba (ГРЯ 1985). Šiame straipsnyje pateikiama taip pat kiek kitokia dalelių klasifikacija ypač atsižvelgiant į jų konkrečių reikšmių santykį su bendrąja diferencine funkcija.

Pagal bendrosios diferencinės funkcijos konkrečiuosius realizavimo būdus galima skirti modifikuojamasias, nusakomasias ir ekspresines dalelytes.

1. Modifikuojamosios dalelytės

3.3. Šios dalelytės tikslina bei įvairiai modifikuoja žodžių, jų grupių ar sakinių reikšmes. Jas galima skirti į keletą grupių.

a) Tikslinamosios: *bemaž, beveik, dar, jau, ko(tik), kone, kuo(tik), kuone, mažne, pat, per, tik, vėl, vis(dar), vos ne, vos tik, pvz.*

T i k nenulekiau nuo vežimo Užp; Laukė, laukė, o tėvas vis negrįžta BsRP; Šalty, gruode v o s n e basą išvariau kumelaitės vaikyti... Krėv; Senis Gugis j a u nuo pat ryto Merkinėje Krėv.

b) Išskiriamosios: *bent, ypač, ir, kad ir, nė, nebent, net, nors, tik(tai), vien(tik), pvz.:*

I r akiai vištai grūdas pasitaiko PP; Jam n o r s kuolą ant galvos tašk PP; Y p a č gerai aš prisimenu Šmukštarg Vien; Iš viso mano lobio man

liko tik akiniai Sruog.

c) Nurodomosios: *ana, antai, aure, šit, štai, tai, va*. Jos visos įvardinės kilmės. Pvz.:

A n a ten, ant kalnelio, mūsų trobos Al; A n t a i pažvelki! Tai Vilnius rūmais dunkso tarp kalnų plačiai Mair; — Imk, Augustinai, v a, užkpsi Vien.

d) Netikrumo reikšmės bei lyginamosios: *gal, lyg (kad, tartum, ir) kaip ir kažin, kažin ar, neva, rasi, tarytum, tarsi, tartum*. Daugelis jų formaliai sutampa su lyginamaisiais jungtukais (*lyg, kaip ir, tarytum, tartum*), bet nuo pastaryjų skiriasi savo suteikiamu reikšmės atspalviu: jos visada žymi netikrumą, abejojimą tuo, kas lyginama. Pvz.:

Jis lyg ir nežino rš; K a ž i n a r jis žino Kp; G a l jis ir nežino Skp; Vieta k a i p i r žinoma Skp; T a r t u m miego noriu Plk; R a s i ir į mūsų langą įspįs saulė PP.

Sakinuose su klausiamąją intonacija kai kurios šių dalelių įgyja klausiamąją reikšmę (*kažin (ar), gal, rasi, tarsi*, žr. §12 b).

2. Nusakomosios dalelės

3.4. Šios dalelės nusako sakinių rūšį sakytojo atžvilgiu (konstatuojamieji, klausiamieji, skatinamieji sakiniai) arba žymi sakinių ribas, jų pradžią tekste. Pagal sakiniams suteikiamas konkrečias reikšmes šių dalelių skiriamos 4 grupės.

a) Tvirtinamosios, su kuriomis sudaromi konstatuojamieji sakiniai: teigiamieji arba neigiamieji. Teigiamuosiose sakiniuose eina teigiamosios, o neigiamuosiose — neigiamosios dalelės.

Teigiamosios: *taip, taigi*. Jos tvirtina, kas sakinyje teigiama, pvz.: *Tamsta esi lenkas? — T a i p, lenkas Vien*. Šios dalelės dažnai atstoja pačius sakinius ir eina jų ekvivalentais. Tai atsitinka todėl, kad tikrieji sakinio sudaromieji, aiškūs iš konteksto, nebesakomi, išleidžiami, ir teigiamosios dalelės, tvirtinančios šių sudaromųjų reikšmę, perima jų funkciją — joms tenka atstovauti visam sakiniui, pvz.:

— *Ar sulaukė, ko norėjo, eglutė? — T a i p!* (sulaukė) Balč; — *Viešai taip šneka? — T a i g i* (šneka) Marc.

Neigiamosios *ne, nė, nebe, nei*. Jų vartoseną platesnė negu teigiamųjų dalelių. Dalelė *ne* tvirtina sakinio neigimą ir, kaip ir dalelė *taip*, dažnai atstoja sakinį bei eina jo ekvivalentu (kai tikrasis sakinio sudaromasis, suvokiamas iš konteksto, praleidžiamas), pvz.: — *Nepažėjo? — užklausc motina. — N e* (neparėjo), — *atsakė Marytė* LzP.

Be to, dalelė *ne, taip* pat kitos neigiamosios dalelės yra vartojamos prieš atskirus žodžius bei jų grupes tų žodžių reikšmei neigti kaip modifikuojamosios dalelės. Jos tada eina tiek neigiamuosiose, tiek teigiamuosiose sakiniuose, nes dažnai yra nesusijusios su sakinio neigimu, pvz.:

Juk n e dešimtį sūnų turi, o tik vieng... Krėv; *N e šiandien, n e vakar, bet senose gadynėse buvo karalius* BsRR; *Jau n e b e kartą Brisių pajautos* apgauna Bil; *Danguje n e mažiausio balto debesėlio* Bil.

Neigiamosios dalelės *ne, nebe* taip pat dažnai turi žodžių sudaromąją funkciją — eina priešdėliais ir pakeičia teigiamąją žodžio reikšmę neigiamąją, pvz.: *dirba — nedirba, nebedirba, laimė — nelaimė, didelis — nedidelis, jaunas — nejaunas, nebejaunas, daug — nedaug, nebedaug*.

b) Klausiamosios: *ar, argi, ar ne, ar taip, be, bene, gal(gi), gal ne, ką, kažin, kažin ar, ko, negi, nejau(gi), rasi, tarsi*. Šios dalelytės padeda formuoti klausimą, t.y. su jomis sudaromi klausiamieji sakiniai. Klausimą formuojančios dalelytės paprastai eina pradžioje sakinio ar dėmens, kuris ištiriamas klausiamąja intonacija, pvz.:

A r teisybę sako? Myk-Put; *B e n e tėvas už ką pėrė?* Žem; *Eik vidun, n e g i suėsim?* Krėv.

Dalelytės *gal(gi), kažin, kažin ar, rasi, tarsi* kartu su klausiamąja funkcija išlaiko ir netikrumo reikšmę, pvz.:

Tai g a l svečių laukiate? Paukšt; *K a ž i n ar karvė gert nori?* Grz; *T a r s i negausiu jaunesnio?* Žem.

Plg. atitinkamas dalelytes, turinčias tik netikrumo reikšmę ir ištiriamas be klausiamosios intonacijos, §3.3 d.

Dalelytės (*ar*)*ne, (ar)taip, (ar)ką, gal ne*, ištiriamos klausiamąja intonacija gale sakinio, sustiprina klausimą, į kurį laukiamas patvirtinantis atsakymas, pvz.:

Vakaras buvo nieko sau, a r n e? Saj; *Ar eisi namo, k a?* rš.

Klausiamosios dalelytės *argi, negi, nejau(gi), gal, kažin* (pastarosios dvi kartu reiškia ir netikrumą), kaip ir tvirtinamosios, atlieka sakinio ekvivalento funkciją, kai iš konteksto aiškūs tikrieji sakinio sudaromieji, pvz.:

— *Sako, jis išvažiavo.* — *A r g i?* (*N e g i?* *N e j a u g i?* *G a l?*) (išvažiavo) rš.

Dalelytės *ar, argi, bene*, vartojamos sakiniuose be klausiamosios intonacijos, suteikia sakiniui priešingą reikšmę: teigimui neigimo ir atvirkščiai — neigimui teigimo, pvz.:

A r vienas šuo su uodega! Jabl (ne vienas); *B e n e jis supranta!* rš (nesupranta).

c) Skatinamosios, suteikiančios sakiniui (kartu su kitomis formomis) skatinamąją reikšmę. Pagal skirtingus reikšmės atspalvius šias dalelytes galima skirti į dvi grupes: geidžiamąsias: *kad, te, tegu(l)*, ir raginamąsias: *še, te, tekis, nagi*, pvz.:

K a d tik ką bloga tau nepadarytu! Sruog; *T e g u l ponas užmoka mum už darbą* Myk-Put;

Š e, imk sau Lnkv; *Tinginy, t e* (imk) *kiaušinį!* PP; *N a g i pasakok, kaip ten buvo* rš.

Skatinamosios dalelytės *tegu(l), nagi* taip pat gali eiti sakinių bei dėmenų ekvivalentais, pvz.: *Kad jam patinka* — *t e g u l saū* (daro, ima, eina) Simon.

d) Pradedamosios: *na, nu, tai*. Šios dalelytės žymi sakinio bei didesnės teksto atkarpos, vieningos pagal mintį, pradžią. Jos dažniausiai vartojamos šnekamojoje kalboje bei ją perteikiančioje grožinėje literatūroje. Be nurodymų pradedamųjų dalelių, dažni jų kompleksai iš dviejų bei kelių dalelių ar dalelių su joms artimaisrieveiksmiais: *na(nu) ir, na jau, na tai, na čia gi, na jau ir, na tai ir, na tai dabar, na tai jau, na ar tai jau, na čia tai jau, na jau dabar tai, tai dabar, tai ir, tai jau, tai šit(štai), tai tik, tai va, tai visgi, tai čia ir, tai jau čia, tai štai ir, čia tai jau, taigi tatau, va jau, va jau ir, va tai jau*. Šios dalelytės iki šiol į dalelių klasifikaciją nebuvo įtrauktos. Tačiau jų funkcija tokia pat — nusakomoji. Pradedamosios dalelytės bei jų

kompleksai padeda skaidyti tekstą į dalis, atskirus sakinius ir kartu jungia teksto vienetus (sakinius) į visumą. Jomis lyg ir patogiau pradėti naują mintį, sakinį, kalbą dialoguose, kreipiantis į ką arba nekategoriškai atsakant į klausimus. Pvz.:

N a, motin, vėl pragyvenova metelius LzP; — Aš pirmas josiu! — praniurnėjo vilkas. — N a, tu! — sutiko lapė Piet; T a i sveikas, svaini (pripylus stiklus)! Sruog; — T a i šiandien vaikščioti nė nesirengi? — Sakau gi. — T a i sudiev Paukšt; Neklausė. N a i r apsirgo Simon; N a ° č i a t a i j a u tu perdedi Myk-Put; N a j a u d a b a r t a i tas ponas nebežino, ką do yt Slan; T a i i r gerai, jog aš pas Akmenuką nepatekau Piet; — Bet apyniai taip kvepia. — T a i j a u kvepia Paukšt; T a i g i t a t a i plepu plepu Žem.

Kaip kitos sakinį nusakančios, taip ir pradedamosios dalelytės eina sakinių ekvivalentais, kai iš konteksto aiškus teiginys ir nebenorima jo kartoti. Pvz.:

— A jau! būčiau pamilžusi ir pati... — N a j a u! (būtum pamilžusi). Nei tu pajėgi, nei ką ŠRag; — Koks nors žmogus pasigėręs grįžta namo, o greičiausiai Jurgėla. — T a i j a u! — neišsitikinčiai pritarė Elzė (tikrai Jurgėla grįžta) Piet.

Pradedamosios dalelytės taip pat vartojamos su sakinio ekvivalentais einančiomis tvirtinamosiomis bei klausiamosiomis dalelytėmis. Pvz.:

— Vadinasi, ateinantį pavasarį gimnazija ir baigta. — T a i j a u t a i p Paukšt; — Ar negįžti atgal? — paklausė Jurgis. — T a i n e! — atvertė brolis Piet; — O meluoti nenorite? — T a i j a u g a l n e Paukšt; T a i k q? Girdėjau, kad jau tėvas į seminariją rengiasi vežti? rš.

3. Ekspresinės dalelytės

3.5. Vienos šių dalelyčių pabrėžia žodžių, jų grupių bei sakinių reikšmes, jų intensyvumą, o kitos — emociškai jas nuspalvina.

a) Pabrėžiamosios: *gi, ir, juk, kad, kaip, tai, tik, štai, šit, va*, pvz.:

I r buvo g i ta liga baisiai ilga Vaižg; J u k nieko bloga neatsitiko Bil; Negaliu suprasti, dėl ko manęs bitės nemėgsta. Š t a i i r vakar kad kirto viena! Myk-Put; V a pasakos, v a gandinimai iš kur kyla Slan; T a i išsitaissė arklys (tapo geresnis) Skp; K a d jis tave keikia, k a d keikia už mišką!.. Žem; Vienas k a i p griebė ant šakės, k a i p ėmė su ta kratyti! BsRP; Vaikai t i k šoko, t i k lakstė Balč.

Šios dalelytės taip pat turi kitokiame kontekste kitokias reikšmes (*šit, štai, va* — nurodomąją, *tai* — pradedamąją, *tik* — išskiriamąją, *kad* — skatinamąją, *kaip* — netikrumo lyginamąją).

b) Emocinės: *o, oi, vai, vei, ėgi, ogi, ugi*, pvz.:

O v e i ir jų lėlės... klykia nešvankiai Don; Kas tave, vaikel, išmokė teip gražiai austi? — O g i aš pati Slan.

Šios dalelytės yra artimos jaustukams.

4. Vaizduojamosios bei imituojamiosios dalelytės

3.6. Šią dalelyčių grupę sudarytų ištiktukai. Pagal diferencinę funkciją sakinyje vaizduojamieji bei imituojamieji žodžiai nesiskiria nuo kitų dalelyčių: jie neina sakinio sudaromaisiais ir savaip modifikuoja bei pabrėžia veiksmažodžių, prieš kuriuos paprastai eina sakinyje, reiškiamus veiksmus, išryškina

jų sukeliamus vaizdus bei garsus. Taigi šie žodžiai, kaip ir kitos dalelytės, perkelia savo semantinį krūvį kitų žodžių (veiksmažodžių) reikšmėms nuspalvinti. Vienintelis vaizduojamųjų bei imituojamųjų žodžių skirtumas nuo kitų dalelių — kad jie paprastai eina prie veiksmažodžių, t.y. turi apibrėžtą vartoseną. Antra vertus, šia vartoseną ir galima paaikškinti jų specifinę vaizduojamąją bei imituojamąją reikšmę, t.y. jie pabrėžia bei iškelia būtent veiksmažodžių reiškiamo veiksmo pobūdį.

Nagrinėjamieji žodžiai dažniausiai eina prie tokių veiksmažodžių, kurie reiškia dinامينius (ėjimo, metimo, kirtimo) bei staigius veiksmus, taip pat veiksmus, susijusius su gyvūnų, gamtos reiškinų, įvairių prietaisų sukeliamais garsais. Prieš šiuos veiksmažodžius einantys minimieji žodžiai paryškina bei patikslina veikmų sukeliamus vaizdus bei garsus. Pvz.:

V i r r r ka movė pelė į urvą Vvr; D ž ž pradėjo tekėti vanduo Rm; Na, mergelės, dabar v e v e padainuokit! Val; D z i n n n... d z z... d z i n n n — be paliovos skambėjo telefonas Vien.

Dažnai šios rūšies žodžiai vartojami du tris kartus pakartoti vaizduojamųjų bei mėgdžiojamųjų garsų ar vaizdų įspūdžiui sustiprinti bei paryškinti, pvz.:

K u r n i k u r n i bėga šunelis Št; Vis širdis d u k t d u k t plaka Rd; D a n d a n d a n skamba varpas Kp; Tėvas su gimine b r i n k t b r i n k t metė pinigų į lėkštę Val; G u r k š t g u r k š t gerai privalgėm Val.

Kitos dalelytės (paprastai modifikuojamosios) taip pat kartojamos dėl reikšmės intensyvumo: *dar dar, jau jau, tik tik, vos vos*, pvz.:

T i k t i k užsivirta ant lovos ir ilgai nemiega Bil; Juk jina! jas v o s v o s primato Simon.

Kartais skiriasi kartojamieji žodžiai atskirais garsais dėl to paties tikslo — aiškiau išreikšti mėgdžiojamus garsus bei vaizdus, pvz.:

D z i u n d z a p! — suzverbė kulka Vien; Motoras tik ž l e k t p l e k š t ir sugedo Mlt; D ž i n g t b r i n k t ir apsidirbome su ponu LzP.

Gana dažnai prie šios rūšies žodelių dar yra kitų dalelių: *ir, kad* bei *kt.* — veiksmo staigumui bei intensyvumui pabrėžti, pvz.:

Varlės p a d r u m s t p a d r u m s t i r sušoko į vandenį Skr; T a r r r griausmas k a d suterskė Ds; Žmonės nuo šalčio susitraukę, k u i s k u i s k u i s k a d bėga Kair.

Vaizduojamieji bei imituojamieji žodeliai savo akustine išraiška kartais sutampa ar yra panašūs į veiksmažodžius, kuriuos tie žodeliai modifikuoja bei pabrėžia. Tokiais atvejais jos beveik atstoja tuos veiksmažodžius. Pvz.:

Vaikai k u r n y k u r n y ir nukurnėjo Užp; B r a z d u b r a z d u kažkas už sienos nubrazdėjo Rm; Č i u ž ž kad čiauzia Grž; K u k u k u k u k u k uena ežys Ds.

Vaizduodami bei imituodami veiksmažodžio reiškiamus veiksmus šios rūšies žodeliai neretai pavaduoja pačius veiksmažodžius, eina jų ekvivalentais. Veiksmažodis tokiais atvejais suvokiamas iš konteksto, o nagrinėjamojo tipo žodeliai užima predikato poziciją (plg. nusakomųjų dalelių atitinkamą funkciją §3.4). Pvz.:

Tik b a b a p t (bumbtelėjo) iš karto du obuoliai ant žemės Grž; *Su alkūne d u k s t* (dūrė) į pašonę Gs; *Diedas d r a k* (šveitė) bobai pagaliu per galvą Prng; *Kažin kas už gryčios b r a z d u b r a z d u* (brazda) Srv.

Kartais ištiktukai, kaip ir jaustukai ar kai kurios dalelytės, pavartojamos vardažodžių pozicijoje kaip jų pakaitalai. Tokiai atvejais šie žodžiai turi pridėtinį stilistinį atspalvį, pvz.:

Jis man atrodo k v e š t Skr; *Dabar jau tau bus š a b a s t* su ganyklomis Kal; *Dirbo dirbo ir padirbo š n i p š t* An; *Ten ir merga š a k a r m a k a r* KlvrŽ. Plg. jaustukus: *Jis žmogus — tai a j a j a i*: sunku kitą tokį rasti LK⁷; *Išmintingai mergai čia kąsnis o i o i o i...* Žem; dalelytę: *Tie batai — b e t* (prasti) šnek.

3.7. Kaip rodo nagrinėtoji medžiaga, ištiktukai pagal savo diferencinę funkciją sakinyje — nukreipti savo leksinį krūvį veiksmažodžio reiškiamam veiksmui nuspalvinti — iš esmės nesiskiria nuo kitų dalelių ir laikytini jų pogrupiu, o ne atskira specifine lietuvių kalbos žodžių klase. Semantiniu požiūriu šie žodžiai turi ir modifikuojamųjų, ir ekspresinių dalelių bruožų: jie savaip modifikuoja ir kartu pabrėžia tam tikrų veiksmažodžių reiškiamo veiksmo pobūdį — mėgdžiodami bei vaizduodami atitinkamo veiksmo sukeliamą vaizdą bei garsą. Taigi gramatikose šiuos žodžius būtų geriausia aptarti prie dalelių kaip atskirą jų pogrupį.

4. Panašiai kaip ištiktukus prie dalelių galima būtų skirti ir vadinauosius būdinius su formantu -e. Tai sustabarėjusios veiksmažodžių formos ir vartojamos tik prie tos pačios šaknies veiksmažodžių: *bėgte bėgo, meste metė, klykte klykė*, plg. vaizduojamąsias bei imituojamąsias dalelytes: *bumt bumt bumsėjo* (žr. §3.6). Kaip ir vaizduojamosios bei imituojamosios dalelytės šie žodžiai taip pat neina atskiru sakinio sudaromuoju elementu, paprastai rodo ne veiksmo aplinkybę, o tik sustiprina bei savaip nuspalvina veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo pobūdį, rodo jo intensyvumą.

Senė d ž i a u g t e džiaugėsi, kad sūnus savo išdaigas jau pamiršo Krėv; *Karaliaus ūkis p r a š y t e* prašosi daugiau pastebimas už kitus Simon; *Vyrai lyg ir pažadėjo kunigui, bet nei m a n y t e* nemanė važiuoti gydytojo Krėv.

Tam tikras kontekstas kartais lyg ir suponuoja šių žodžių aplinkybinę reikšmę, pvz.:

Skylių negrėšiu, d e g i n t e prasidėginsiu Kp; *Et, n e š t e kiek ten parsineša* Žem.

Taigi pagal savo diferencinę funkciją sakinyje šie žodžiai taip pat priklauso prie dalelių klasės (galima būtų skirti prie ekspresinių pabrėžiamųjų dalelių, žr. §3.5 a). Jie nėra labai darūs, dėl savo pastovios vartosenos prie tos pačios šaknies veiksmažodžių linke stabarėti.

Žodžiai su priesaga -*tinai*, vartojami su skirtingos šaknies veiksmažodžiais ir turintys aplinkybės funkciją, laikytini prieveiksmiais, pvz.: *Pirko lentą iš s i m o k ė t i n a i* šnek. Tačiau pastarosios darybos žodžiai, einantys su tos pačios šaknies veiksmažodžiais, turi ne aplinkybės (prieveiksmio), bet pabrėžiamąją (dalelytės) funkciją, pvz.:

Jo tėvą tuokart m e l s t i n a i išmėldė vykti drauge Simon; *Jis dabar guli g u l ė t i n a i* (nebesikelia) Pc.

5. Priskyrus ištiktukus ir atitinkamus būdinius prie dalelių, kiek prasiplėstų dalelių klasė, bet tai nekeistų dalelės išskyrimo pagrindinio kriterijaus — diferencinės jų funkcijos sakinyje. Priešingai, dalelė įgautų didesnį apibrėžtumą tarp kitų nekaitomųjų žodžių klasių (jungtuko, prielinksnio, jaustuko), išskiriamų pagal to paties lygmens (sintagminio plano) diferencines funkcijas. Lietuvių kalbos gramatikose nebeliktų "specifinių" žodžių klasių, kurios neišskiriamos kitų ide. kalbų gramatikose.

Literatūra

1. Flä m i g W. Zur grammatischen Klassifizierung des Wortbestandes im Deutschen. — In: Linguistische Studien/ Herausgeg. von G.Helbig. Leipzig, 1977, S. 39-52.
2. F r i e s Ch.C. The Structure of English. London, 1951.
3. H a r r i s Z.S. Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure. — In: The Structure of Language/ Ed. J.A.Fodor, J.J.Katz. New Jersey, 1964, p. 155-210.
4. Helbig G. Zu einigen Problemen der Wortartklassifizierung im Deutschen. — In: Linguistische Studien. Leipzig, 1977, S. 90-118.
5. [J a b l o n s k i s J.] P.Kriaušaitis ir Rygiškių Jonas. Lietuvių kalbos gramatika. V., 1918.
6. [J a b l o n s k i s J.] Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. 2 leid. K.—V., 1922.
7. J a b l o n s k i s J. Rinkiniai raštai / Sudarė J.Palionis. T. 1. V., 1957.
8. J a k a i t i e n ė E., L a i g o n a i t ė A., P a u l a u s k i e n ė A. Lietuvių kalbos morfologija. V., 1976.
9. J a š i n s k a i t ė I. Lietuvių kalbos ištiktukai. V., 1975.
10. L a b u t i s V. Dabartinės lietuvių kalbos dalelytės (kand. dis.). V., 1965.
11. L y o n s J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, 1968.
12. LKG — Lietuvių kalbos gramatika / Vyr. red. K.Ulvydas. T. 2. V., 1971.
13. M i e ž i n i s M. Lietuviszka gramatika. Tilžė, 1886.
14. S c h l e i c h e r A. Littauische Grammatik. Prag, 1856.
15. V a l e c k i e n ė A. Lietuvių kalbos gramatinė sistema. Giminės kategorija. V., 1984.
16. Ž i u g ž d a J. Lietuvių kalbos gramatika. Kaunas, 1961.
17. Г Л Я — Грамматика литовского языка/ Гл. ред.В.Амбразас. В., 1985.
18. К у б р я к о в а Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. Москва, 1978.
19. К у з н е ц о в П.С. О принципах изучения грамматики. Москва, 1961.
20. М у х и н А.М. Части речи и синтаксические единицы. — В кн.: Вопросы теории частей речи. Ленинград, 1968.
21. П а н о в М.В. О частях речи в русском языке. — Науч. докл. выш. шк. Филол. науки. №4. 1960, с. 3-14.
22. П е ш к о в с к и й А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 1956.
23. С а в ч е н к о А.Н. Части речи как грамматические и лексико-грамматические классы слов в индоевропейских языках. — В кн.: Вопросы теории частей речи. Ленинград, 1968, с. 185-190.
24. С т е б л и н - К а м е н с к и й М.И. К вопросу о частях речи. — Вестн. Ленинградск. ун-та. Сер. обществ. наук. №6. 1954, с. 147-157.
25. Щ е р б а Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974.

THE STATUS OF THE ONOMATOPOEIC INTERJECTIONS IN THE SYSTEM OF THE WORD-CLASSES

Summary

In the most latest grammars of the Lithuanian language onomatopoeic interjections (*strýkt, pókšt*) are considered to be a separate word-class. The author analyses the functions of the onomatopoeic interjections and concludes that these words have no status of the separate word-class. They form one of the semantic groups in the word-class of the particles.

The so-called "būdiniai" (*bėgtė bėgo*) with the formant *-te* can be enclosed into the word-class of the particles too. They express no adverbial modifiers, but emphasize the action, expressed by the verb.